

THÀNH CHÂU ĐỐC, những thông tin mới

NGUYỄN PHONG - NGỌC QUỐC

Một góc Châu Đốc ngày nay

Ảnh: G.T.V

Kỳ 1:

Châu Đốc ngày nay là một thành phố nằm ở miền Tây Nam bộ, sát biên giới Việt Nam và Campuchia, cách thành phố Hồ Chí Minh khoảng 250 km, cách thành phố Long Xuyên khoảng 60 km. Đây là một thành phố mới thành lập trên nền một đô thị cổ, từng là thủ phủ của một tỉnh nằm trong vùng đất Nam Kỳ lục tỉnh thuở xưa. Nơi đây từng tồn tại những đồn lũy, thành trì nổi danh trong lịch sử, góp phần quan trọng trong công cuộc xây dựng và bảo vệ lãnh thổ đất nước từ hàng trăm năm trước. Ngày nay, các thành lũy xưa không còn, dấu vết hoàn toàn bị xóa mờ theo các biến cố của lịch sử và thời gian. Vì vậy, việc truy tìm dấu vết, hồi cố và đưa ra hình ảnh các thành lũy xưa ở đây trở lại là việc làm cần đặt ra để giúp lớp người sau hiểu biết những gì tiền nhân đi trước đã làm; và trong đó, việc nghiên cứu thành Châu Đốc là điều cần thiết nhằm hiểu rõ hơn về lịch sử và địa lý trong quá trình hình thành và phát triển của vùng đất này.

Giới thiệu về Châu Đốc

* Châu Đốc thời nhà Nguyễn

Năm 1757 chúa Nguyễn cho thành lập cùng lúc 3 đạo là Châu Đốc đạo, Tân Châu đạo và Đông Khẩu đạo. Trong đó, Châu Đốc đạo chịu trách nhiệm địa bàn phía Hậu Giang. Buổi đầu "vì đất ấy nhiều chỗ bỏ hoang, dẫu đời Gia Long mộ dân ở, gọi là Châu Đốc tân cương". Sau gọi xứ Châu Đốc, vẫn áp dụng chế độ quân quản, dân cư rất thưa thớt.

Năm 1805 niên hiệu Gia Long thứ 4, đặt lại địa giới hành chính Châu Đốc thuộc trấn Hà Tiên, Châu Đốc lúc này gọi là Châu Đốc Tân Cương. Năm 1808, Châu Đốc thuộc huyện Vĩnh Định, phủ Định Viễn, trấn Vĩnh Thanh, thuộc Gia Định Thành. Năm Gia Long thứ 14 (1815), đắp đồn Châu Đốc.

Đến 1825, Châu Đốc tách riêng thành Châu Đốc trấn. Năm 1832 niên hiệu Minh Mạng 13, vua Minh

Mạng đổi trấn thành tỉnh, phủ Gia Định chia thành 6 tỉnh: Biên Hòa, Gia Định, Định Tường, Vĩnh Long, Hà Tiên và An Giang. Trấn Châu Đốc đổi thành tỉnh An Giang, đồn Châu Đốc - vùng đất mà nay là thành phố Châu Đốc, trở thành tỉnh lỵ An Giang thời nhà Nguyễn. Đồng thời vua Minh Mạng cho đặt chức tổng đốc An Hà, lỵ sở tại thành Châu Đốc, cai quản 2 tỉnh An Giang và Hà Tiên. Năm 1833, xây dựng thành mới An Giang tại Long Sơn, huyện Đông Xuyên. Tuy nhiên vì nhiều lý do, thành này đã chưa được xây dựng hoàn thành và ngày nay vẫn còn ít dấu vết. Năm 1834, triệt phá đồn Châu Đốc cũ (đắp năm 1815), xây dựng thành Châu Đốc mới ở phía đông đồn Châu Đốc cũ.

Năm 1867 Pháp chiếm An Giang, cưỡng chiếm thành Châu Đốc ngày 22/6/1867. Sau đó người Pháp chia tỉnh An Giang làm 5 hạt (rời đổi hạt thành tỉnh): Châu Đốc, Long Xuyên, Cần Thơ, Sóc Trăng và Sa Đéc. Và qua những lần biến động về sau để đến ngày nay, Châu Đốc

là một thành phố trực thuộc tỉnh An Giang, và mất đi vai trò là thủ phủ của một tỉnh mà sứ mạng của nó đã mang trong một thời gian dài kể từ ngày thành lập.

*** Châu Đốc ngày nay**

Châu Đốc được lên thành phố năm 2013, có 07 đơn vị hành chính trực thuộc gồm 05 phường: Châu Phú A, Châu Phú B, Núi Sam, Vinh Mỹ, Vinh Ngươn và 02 xã Vinh Châu, Vinh Tế. Thành phố có diện tích tự nhiên 104,70 km² với hơn hơn 119.000 người. Thành phố Châu Đốc nằm bên ngã ba sông thơ mộng, nhìn sang Cồn Tiên và xóm Châu Giang xanh rờn cây trái. Trước mặt thành phố là giao điểm của sông Châu Đốc và sông Hậu, sau lưng là dãy Thất Sơn hùng vĩ.

Kể từ Châu Đốc đạo đến thành phố Châu Đốc ngày nay đã trải qua 260 năm. Với một quãng thời gian không quá dài, nhưng cũng không phải là ngắn, đã làm nên một đô thị cổ mang trong lòng nhiều kỷ ức về một thủ phủ tỉnh lỵ suốt một chiều dài lịch sử. Ngày nay, đi trong lòng Châu Đốc, du khách sẽ nhìn thấy một đô thị đang bừng phát triển về quy mô và chất lượng, nhưng vẫn mang trong mình và gìn giữ những giá trị di sản xưa mà nó đã kế thừa. Ở đó du khách bắt gặp hình ảnh danh tướng Thoại Ngọc Hầu, tại đền thờ ông bên dòng Hậu Giang thơ mộng, hoặc bên dòng kinh Vinh Tế ông tổ chức, chỉ huy đào, đắp với điệu hò phương Nam man mác...

Và trong những di sản mà Châu Đốc đang nắm giữ, có một công trình tượng trưng cho sức mạnh và uy quyền thời phong kiến được đặt tại đây, thành Châu Đốc. Thành được xây năm 1834, là nơi làm việc của chính quyền tỉnh An Giang cùng với kho tàng, dinh thự nằm trấn vùng phía tây nơi biên thùy của tổ quốc. Sau khi thực dân Pháp xâm chiếm năm 1867, thành được tiếp tục sử dụng một thời gian ngắn trước khi trở nên hoang phế và bị phá bỏ.

Ngày nay, những dấu vết về thành Châu Đốc rất mờ nhạt, nếu có cũng chỉ còn nằm trong sử sách hoặc tâm thức của một số ít người con nơi đây. Vì vậy, việc

nghiên cứu, khảo sát khu vực thành Châu Đốc trong lịch sử nhằm mô tả một bức tranh về các công trình thành lũy, đặc biệt đi sâu vào nghiên cứu vị trí, kích thước và những dấu vết ngày nay còn tồn tại là việc cần nhiều thời gian. Trong khuôn khổ bài báo, các tác giả chỉ đưa khái quát chuỗi thành lũy nằm đè lên nhau theo thời gian và chỉ nghiên cứu chi tiết cho thành Châu Đốc.

Tư liệu thành Châu Đốc và những công trình liên quan

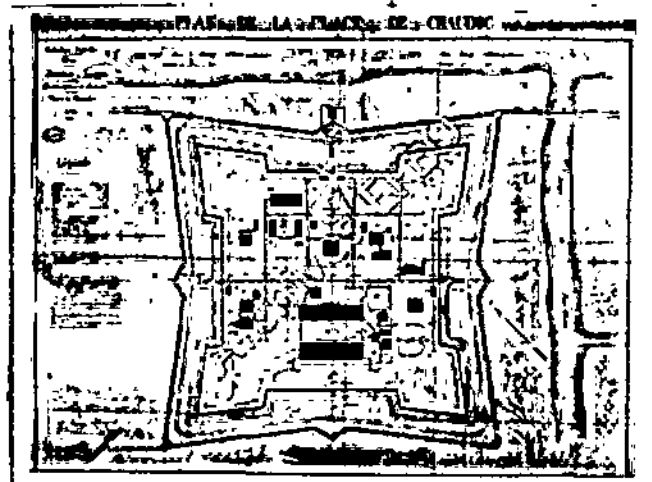
*** Các lớp thời gian xây dựng tại khu vực nghiên cứu**

Tại vị trí dự kiến thành Châu Đốc, có 03 lớp thời gian tương ứng với các công trình thành lũy đã và đang tồn tại kể từ ngày đầu xây dựng. Khởi thủy là đồn Châu Đốc được đắp trong năm 1815, năm 1834 phá bỏ đồn và đắp thành Châu Đốc thu gọn về phía đông. Sau khi thực dân Pháp đánh chiếm An Giang, đã sử dụng thành Châu Đốc một thời gian, về sau người Pháp xây dựng một doanh trại quân sự được gọi là thành PC và triệt bỏ thành Châu Đốc. Suốt từ đó đến ngày nay, đây là khu vực quân sự tại Châu Đốc. Hiện nay thành PC là khu vực thuộc doanh trại bộ đội biên phòng tỉnh An Giang.

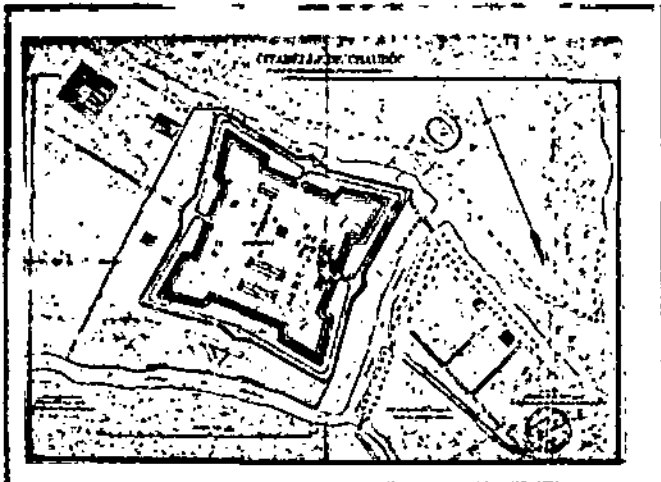
Đồn Châu Đốc

*** Lăn theo thư tịch cổ**

Theo Trịnh Hoài Đức: "Đồn ở phía đông sông Vinh Tế, thuộc Hậu Giang, cách Trấn (lúc bấy giờ thuộc trấn Vĩnh Thanh) về phía tây 326 tầm (?) niên hiệu Gia Long 14 (1815), trấn thủ Vĩnh Thanh là Lưu Phước Tường phụng sắc diều quân dân trong trấn hạt gồm 3.000 người, mỗi tháng cấp cho mỗi người 2 quan tiền và 1 vuông rưỡi gạo. Ngày 4 tháng 12 khởi công đắp đồn dài hình lục giác, từ trước đến sau 324 tầm, từ trái sang phải 164 tầm, hai bên phải trái đều có hai cửa, mặt sau một cửa, bề cao 7 thước ta, chân dài 6 tầm, ngọn lùm bờ 5 thước ta, có 2 bậc, lưng dựa hướng kiến, mặt hướng tón, phía phải giáp sông lớn, 3 phía trước sau và trái có hào rộng

Hình 2. Thành Châu Đốc năm 1871

Hình 3. Thành Châu Đốc năm 1912

20 tấm, sâu 11 thước ta, thông với sông cái. Trong đồn có phòng lính ở, kho chứa, súng lớn và quân khí đầy đủ, lấy quân trong 4 trấn và đồn Oai Viễn mỗi phiên 500 người đến đóng giữ, nằm ngang đối diện có đồn Tân Châu ở Tiền Giang cách về phía đông 32 dặm rưỡi, phía tây cách trấn Hà Tiên hơn 230 dặm, phía bắc cách thành Nam Vang 244 dặm rưỡi, thật là một nơi biên phòng trọng yếu vậy”¹⁶¹.

Ở đây xác định vị trí sơ bộ theo mô tả trên thì đồn Châu Đốc nằm phía đông kinh Vinh Tế, thuộc làng Châu Phú¹⁶¹. Đồn hình lục giác có ba cửa tả, hữu và mặt sau. Xác định kích thước đồn (quy đổi theo hệ mét ngày nay) như sau: chiều dài: 687m; rộng: 348 m; cao tường: 3m, rộng chân tường: 12,8m, rộng đỉnh tường: 2,12m; tường có 2 bậc; hào rộng hơn: 42m và sâu 4,66 m. Lưng dựa hướng kiển (tây bắc), mặt nhìn hướng tón (đông nam).

Theo Đại Nam thực lục: “Đắp lại thành Châu Đốc. Trương Minh Giảng, Tổng đốc An-Hà và Lê Đại Cương, Tuần phủ An Giang, tâu rằng “Thành mới An Giang chưa tiếp tục đắp được. Quan quân một tỉnh còn tạm cư trú ở Châu Đốc. Khuôn khổ thành cũ này dài quá, nên cắt bớt một đoạn cho thành hình vuông, chuẩn bị làm cái phủ thành gìn giữ biên giới sau này. (Thành cũ: rộng 60 trượng, dài hơn 140 trượng. Nay cắt chiều dài hơn 30 trượng [phải là 80 trượng], thì 4 mặt tiền, hậu, tả hữu đều 60 trượng. Lại mặt tả quay ra sông lớn Châu Đốc nay đổi làm mặt trước). Hiện đã diều động hơn 1.000 dân phu làm việc và cấp cho tiền, gạo, hạn một tháng làm xong thì thôi”. Vua y cho”¹⁶¹.

Như vậy xác định kích thước đồn Châu Đốc theo tư liệu này thì trước tháng 4/1834, chiều rộng đồn: 254 m, chiều dài: 594 m (sau đó vua Minh Mạng chuẩn theo lời nghị tâu của quan lại địa phương, cho sửa trở nên kích thước thành lại còn; (254x254) m).

Theo Đại Nam nhất thống chí: “Đồn cũ Châu Đốc: ở phía đông sông Vinh Tế thuộc huyện Tây Xuyên. Năm Ất Hợi, Gia Long thứ 14 (1815), sai Lưu Phước Tường làm trấn thủ Vinh Thanh đốc 3.000 dân khởi công đắp đồn 6 góc, từ phía trước đến phía sau dài 162 trượng, cao 7 thước, mở 3 cửa tả hữu và sau, trước mặt trông ra sông cái...”¹⁶¹.

Theo mô tả ở đây hoàn toàn trùng hợp những chi tiết đồn Châu Đốc được Trịnh Hoài Đức mô tả, đồn có dạng 6 góc, dài: 687 m, tường cao: 3 m.

Ở đây quy đổi hệ thước xưa trượng, tấm, thước dựa vào bảng chuyển đổi thước mộc trong sách *Annuaire de la Cochinchine française Cochinchine* năm 1880¹⁶¹: 1 trượng = 4,24 m; 1 tấm = 2,12 m; 1 thước = 0,424 m.

Dấu vết thực địa

Với những thông tin như trên, qua phân tích và

khảo sát thực địa, có thể phỏng đoán khu vực đồn Châu Đốc ngày trước nằm trong khu vực giới hạn bởi 4 đường: đường Trần Hưng Đạo phía đông bắc, đường Thủ Khoa Nghĩa phía tây nam, đường Louis Pasteur phía tây bắc và đường Nguyễn Đình Chiểu phía đông nam. Đây chỉ là những dự kiến ban đầu, cần dựa nhiều vào kết quả nghiên cứu, thám sát cũng như khảo cổ mới có thể kết luận chính xác hơn.

Về mặt hình dạng của đồn đắp năm 1815, với hình dạng lục giác dài, có thể giả thiết rằng đồn Châu Đốc có dạng gần giống như thành Diên Khánh xây dựng năm 1793.

Thành Châu Đốc

*** Lăn theo thư tịch cổ**

Theo Đại Nam thực lục¹⁶¹ đã nêu ở trên, thành Châu Đốc có dạng hình vuông, bề rộng một cạnh khoảng 254 m, mặt tiền quay ra sông Châu Đốc.

Theo Đại Nam nhất thống chí: “Thành tỉnh An Giang: chu vi 262 trượng, cao 9 thước, mở ba cửa ở phía trước, phía tả và phía hữu; mặt ngoài trồng tre, bốn mặt đào hào sâu 6 thước, phía ngoài hào đắp đê gọi là đê Hộ Hà, cao 2 thước 7 tấc; ở địa phận huyện Tây Xuyên. Thành này trước là堡 Châu Đốc, đắp từ năm Gia Long thứ 15, năm Minh Mệnh thứ 13 đặt làm lỵ sở của tỉnh, năm thứ 15 đắp thành đất ở phía đông堡”¹⁶¹.

Kích thước thành Châu Đốc theo Đại Nam nhất thống chí có dạng hình vuông; bề rộng mỗi cạnh: 280 m; hào sâu: 2,50 m; mở 3 cửa ở phía trước, tả, hữu; có đê Hộ Hà cao: 1,20 m ngoài hào (thông tin này thật đặc biệt và lạ so các thành trì khác ở Việt Nam).

Theo Khâm định Đại Nam hội điển sự lệ: “Thành tỉnh An Giang ở huyện Tây Xuyên phủ Tuy Biên, chu vi 362 trượng, cao 9 thước, đắp bằng đất, ba cửa, một cột cờ; hào rộng 4 trượng 8 thước 8 tấc. Năm Minh Mạng thứ 15, triệt bớt đồn Châu Đốc trước làm thành tỉnh”¹⁶¹.

Kích thước thành Châu Đốc theo Khâm định Đại Nam hội điển sự lệ thì có dạng hình vuông, bề rộng mỗi cạnh: 384 m, cao: 3,80 m, hào rộng: 20 m, mở 3 cửa, có một cột cờ.

*** Theo các tư liệu khác**

Theo các tư liệu lưu trữ của viện Viễn đông bác cổ (EFEO) về thành Châu Đốc, có 2 bản đồ về thành Châu Đốc trong hai giai đoạn, 1871 và 1912.

Bản đồ vẽ vào năm 1871, tức 4 năm sau thời điểm Pháp cưỡng chiếm thành Châu Đốc, có tựa đề “Plan de la place de Chaudoc” tỷ lệ 1/1000. Bản đồ cho thấy tác giả tập trung thể hiện thành Châu Đốc với kiến trúc, hình thức kiểu “vauban”. Bình đồ hình vuông có 4 góc như mũi mác, mở 3 cửa: cửa tây bắc (cửa tả), cửa đông bắc (cửa tiền) và cửa đông nam (cửa hữu); hệ thống đường sá và các tòa dinh thự nằm trong thành;

tường thành và hào thành thể hiện rõ trong bản đồ. Điểm chú ý là cột cờ nằm phía đông bắc thành, ngay bên trong cửa tiền. Ngoài thành có thể hiện bờ sông "Hau-Giang" ở phía đông bắc và kênh "Arroyo de Nui-Cham" phía đông nam.

Bản đồ được cho vẽ vào năm 1912, có tựa đề "Citadelle de Chau-doc" tỷ lệ 1/2000. Bản đồ thể hiện khu vực thành Châu Đốc và rộng hơn về các hướng. Có thể nhận diện ngoài khu vực thành Châu Đốc, bản đồ còn thể hiện khu vực Cồn Tiên bên kia bờ sông Châu Đốc; khu vực phố cổ Châu Đốc tính từ kinh Ông Cờ trở về phía đông; khu vực phía tây thành đến gần bờ sông Vĩnh Tế. Trong bản đồ này, thành Châu Đốc cũng có kiến trúc kiểu "vauban", bình đồ thành hoàn toàn giống như bản đồ năm 1871. Các tòa dinh thự nằm trong thành không có sự thay đổi nhiều so trước đó, có một chi tiết nhỏ là cột cờ hoàn toàn biến mất. Nhận xét ban đầu thì có thể thông tin bản đồ này nằm trước năm 1881-1882, thời điểm mà được cho là thành PC bắt đầu xây dựng. Tuy nhiên, những thông tin từ bản đồ này rất hữu ích nên việc xác định niên đại bản đồ chưa thật sự cần thiết.

Trong bản đồ năm 1912, cụm ghi chú nằm ven bờ kinh phía tây nam thành là "Terrain militaire" - đất quân sự, thể hiện khu vực tính từ bờ kinh trở vào thành thì là vùng đất quân sự. Tuyến kinh bao quanh thành phía tây nam và đông nam gọi là "Arroyo de ceinture" - kinh vành đai, dân gian vẫn gọi đoạn từ góc đông nam thành ra bờ sông Châu Đốc là kinh Ông Cờ, nhận định đây là tuyến kinh nối từ kinh Vĩnh Tế (phía tây nam đến Châu Đốc cũ) về bờ sông Châu Đốc (phía đông bắc). Có thể đây là hào thành được đào từ thời khởi đắp đồn Châu Đốc trước năm 1817 (hoàn thành), tuy nhiên đoạn kinh từ góc đông nam nối về kinh Vĩnh Tế không vuông góc với kinh Vĩnh Tế như ngày nay mà đi chéo như trong bản đồ đã thể hiện.

Phía đông kinh Ông Cờ là khu phố cổ Châu Đốc nằm tập trung dọc kinh và kéo về phía đông, theo chính sử khu phố này có thể được thành lập từ sau năm 1818^[1]. Hệ thống đường sá lúc này còn đơn giản và là những định hình ban đầu cho hệ thống đường sá ngày nay.

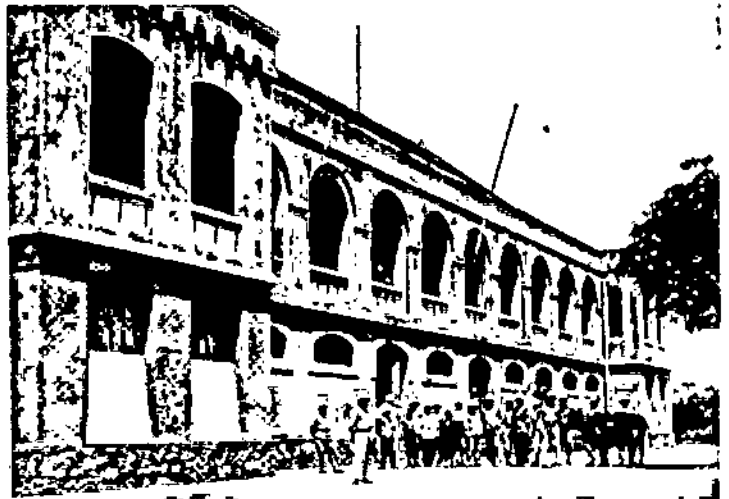
Thành PC:

Thành PC là tên gọi tắt của Poste de Central, được bắt đầu xây dựng từ những năm 1881-1882^[2], thực chất đây là một trại lính có quy mô lớn. Thành được người Pháp xây dựng nằm trong lòng thành Châu Đốc cũ, có cấu trúc của một trại lính điển hình, gồm nhiều tòa nhà ngang dọc. Và có thể từ sau năm 1912, thành Châu Đốc bị phá hủy hoàn toàn.

Theo nhận định từ tư liệu, khuôn viên khu vực thành PC nằm giữa thành Châu Đốc theo hướng đông-tây và

lệch về phía bắc thành theo hướng nam-bắc, gần bờ sông Châu Đốc. Kích thước ban đầu của khu vực thành khoảng (100x100)m. Cấu trúc thành PC mãi đến thập niên 60 của thế kỷ 20 vẫn giữ nguyên. Tại thời điểm năm 1966, quanh khu vực thành PC vẫn là đất trống, có thể là khoảng đệm hành lang an toàn cho công tác bảo vệ khu vực quân sự. Về sau kích thước khu vực đất quân sự được mở rộng theo nhu cầu, và có thể kích thước hiện nay của khu vực quân sự lớn hơn kích thước ban đầu mà người Pháp đã xây dựng.

Hiện nay, tên gọi "Thành PC" hầu như chỉ còn được lớp người già tại Châu Đốc còn nắm, hoặc trong

Hình 4. Trại lính trong thành PC

sự hiểu biết của một số người có quan tâm hoặc liên quan về lịch sử, văn hóa bản địa. Tư liệu và thông tin về thành PC rất ít ỏi, cần nhiều điều tra, nghiên cứu cụ thể về khu vực để có những nguồn tư liệu lịch sử rõ hơn, nhằm làm tài liệu tham khảo trong học tập và nghiên cứu về Châu Đốc. (còn tiếp kỳ 2)

N.P - N.Q

TÀI LIỆU THAM KHẢO :

- [1] - Annualre de la Cochinchine pour L'année 1880, Saigon imprimerie du Gouvernement, 1879;
- [2] - La Cochinchine et ses Habitants : provinces de l'Ouest..., Imprimerie commerciale Rey, Curial & C.E, Saigon, 1894;
- [3] - Notice sur L'artillerie de la Marine en Cochinchine, Paris imprimerie nationale, 1893;
- [4] - William Henry Davenport Adam, Chapter IV: Dr. Morice and The Mekong, In The Far East: A Narrative of Exploration and Adventures in Cochinchina, Cambodia, Laos, and Siam, London: Thomas Nelson and Sons, Edinburgh and New York, 1879.
- [5] - Hội nghiên cứu Đông Dương, Địa lý học : tự nhiên, kinh tế và lịch sử Nam kỳ - Chuyên khảo về tỉnh Châu Đốc, tập VI (1902), NXB Trẻ, 2017.
- [6] - Trịnh Hoài Đức, Gia Định thành thông chí, bản dịch và chú giải của Hậu học Lý Việt Dũng, NXB Đồng Nai, 2006;
- [7] - Nội các triều Nguyễn, Khâm định Đại Nam hội điển sự lệ, tập 13, NXB Thuận Hóa, 1993; .
- [8] - Quốc sử quán triều Nguyễn, Đại Nam thực lục, tập 4, NXB Giáo dục, 2006;
- [9] - Quốc sử quán triều Nguyễn, Đại Nam nhất thống chí, tập 5, NXB Thuận Hóa, 2006;
- [10] - Bản đồ Châu Phú, sheet 6030-III, tỷ lệ 1/50.000, Nha địa dư Quốc gia, Đà Lạt, 1969;